

בְּאֵלֵהֶם נַעֲשֶׂה חֵיל וְהוּא יְבוֹס צַרְיָנוּ:

היבטים לשוניים בפרשת חיי-שרה פה

דקדוקי קריאה בפרשת חיי-שרה ובהפטרה ובראשון של תולדות

כג ד גַּר-וְתוֹשֵׁב אֲנָכִי: טעם טפחא בתיבת אֲנָכִי

כג ה לְאמֹר לֹא: הטעם במ"ם הוא לא נסוג

כג ט בְּתוֹכְכֶם: כ"ף ראשונה בשווא נע ולא בחטף

כג יב עַם הָאָרֶץ: המילה עַם במרכא ואינה מוקפת

כג יז עליית שני

כג יח לְמִקְנָה: הנ"ן קמוצה.

בְּכָל בְּאֵי שַׁעַר-עִירוֹ: טעם טפחא בתיבת בְּכָל

כד ג בְּיָל: אין להשמיע את האל"ף של שם ה', יש לקרא כאילו כתוב בְּדוּנִי

כד ו הַשֶּׁמֶר לָךְ: הטעם בש"ן והמ"ם סגולה¹

כד ט וַיִּשְׁבַּע לֹא: טעם נסוג אחור לש"ן, עם זאת יש געיא בב"ת למנוע הבלעת העי"ן הגרונית

כד י עליית שלישי

כד יב עַם אֲדָנִי אֲבָרְהָם: טעם טפחא בתיבת עַם

כד כא מִשְׁתָּאָה: האל"ף בצירי. לְדַעַת: ברביע²

כד כה גַּם-תִּבְּנֶן גַּם-מִסְפּוֹא רַב עֲמָנוּ: תיבת רַב במונח

כד לג וַיִּוְשְׁם: (לפי הקרי) הש"ן בפתח

כד מג וְאִמְרָתִי: במלרע

כד מז יִלְדָה-לָּו: העמדה קלה ביו"ד מפני הגעיה והלמ"ד אחריה בשווא נע

כד ס וַיְבָרְכוּ: הר"ש בשווא נע ולא בחטף.

כד נ וַיֹּאמְרוּ לָהּ: טעם נסוג אחור ליו"ד.

כד ע וַיִּירָשׁ: וא"ו החיבור מנוקדת בשווא נע, לשון עתיד

כד סז הָאֱהָלָה: ההטעמה באל"ף ולא בלמ"ד³;

כד עז וַיֹּאֲהָבָה: העמדה קלה ביו"ד למנוע הבלעת האל"ף החטופה.

כד עח וַיִּנְתָּם: במלרע, הקורא במלעיל משבש את משמעות הכתוב

כד כז עליית רביעי

כד נג עליית חמישי

כה א עליית ששי

כה ב וְאֵת-יִקְשֹׁן: היו"ד בקמץ קטן

כה ג וּבְנֵי דָדוֹן: בזקף ולא ברביע

¹ המטעים את המ"ם בחשש משנה משמעות

² קורן ואחרים הטעימו בזקף גדול ואין להגרר אחריהם. יש עדות מנוסח כתר ארם צובה על הרביעי.

³ הסימון הכפול של הפשטא מוכיח שהטעם באל"ף.

החומשים וה"תיקונים-קלקולים" שמחקו את הפשטא באל"ף ושמו געיא במקומה זייפו.

כה ד וַחֲנֹדֶד׃ הוֹאִי פְתוּחָה

כה ח וַיֹּאסֹף׃ בַּמַּלְעִיל וְכֵן הַדְּבַר בְּכָל הַמִּקְרָא כֹּלֹו כַּאֲשֶׁר הַכּוּוֹנָה לַעֲנִיין מִיִּתָּה

כה יא וַיִּבְרָךְ׃ בַּמַּלְעִיל וְכֵן הַדְּבַר בְּכָל הַמִּקְרָא כֹּלֹו

כה יג וּמִבְּשָׁם׃ שִׁי״ן שְׁמַאֲלִית

כה טז מִפְטִיר

הַפְטֵרַת חֵי שְׁרָה מַלְכִים א א א-לא:

ב וַיֹּאמְרוּ לוֹ׃ טַעַם נִסּוּג אַחֹר לִי״ד.

לְאֲדֹנָי׃ הַאֲל״ף כָּלֵל אֵינָה נִשְׁמַעַת

ז וַיַּעֲזְרוּ׃ הַעִי״ן בְּשׁוּוֹא נַח.

אֲדֹנָיָה׃ הַנּוּן בַּחִירָק חֶסֶר וְהִי״ד אַחֲרֶיהָ דְּגוּשָׁה וּבִקְמָץ

יא וַאֲדֹנָיִנוּ׃ הַאֲל״ף נִשְׁמַעַת בַּחֲטָף פֶּתַח

יד וּמִלְאֲתָי׃ מַלְרַע הַטַּעַם בַּת״ו

כה יְחִי הַמֶּלֶךְ אֲדֹנָיָהוּ׃ טַעַם טַפְחָא בְּתִיבַת יְחִי

רֵאשׁוֹן שֶׁל תּוֹלְדוֹת:

כה כא וַיַּעֲתָר׃ הַעִי״ן בְּשׁוּוֹא נַח.

וַיַּעֲתָר לוֹ׃ הַטַּעַם בַּעִי״ן

כה כב וַיִּתְרַצְצוּ׃ צַד״י רֵאשׁוֹנָה בְּשׁוּוֹא נַח וְלֹא בַּחֲטָף

כה כג וַתִּלְךְ לְדֹרֶשׁ אֶת-ה׳׃ טַעַם טַפְחָא בְּתִיבַת וַתִּלְךְ׃

כה כד שְׁנֵי בְּמִנְחַת שַׁבַּת

וְלֹאֵם מְלֹאֵם׃ בְּשֵׁתֵי הַתִּיבוֹת הַלַּמּ״ד בְּשׁוּוֹא נַח וַיֵּשׁ לְהַקְפִּיד עַל הַפְּרֻדָּתוֹן

כה כז שְׁלִישֵׁי בְּמִנְחַת שַׁבַּת

כה ל הַלְעִיטָנִי׃ הַלַּמּ״ד בְּשׁוּוֹא נַח

כה לב וְלִמָּה-זֶה לִי׃ טַעַם טַפְחָא בְּתִיבַת לִי בְּלִבָּד, אֵינן לְצַרְף לָהּ אֶת הַמִּילָה 'זֶה' כַּאֲלוֹ כְּתוּב׃ וְלִמָּה זֶה-
לִי

כה לג הַשְּׁבַעָה לִי׃ טַעַם נִסּוּג אַחֹר לִשִׁי״ן.

וַיִּשְׁבַּע לוֹ׃ הַטַּעַם לֹא נִסּוּג

כה לד וַיֹּאכַל וַיִּשְׁתַּ וַיִּקָּם וַיִּלְךְ׃ הַרֵאשׁוֹן וְהַשְּׁלִישִׁי בַּמַּלְעִיל, הַשְּׁנִי וְהָאַחֲרוֹן בַּמַּלְרַע.

וַיִּקָּם קִמָּץ קֶטֶן בַּקוּ״ף

כו ג וַאֲבָרְכֶךָ׃ הַרִ״שׁ בְּשׁוּוֹא נַח וְכ״ף סוֹפִית דְּגוּשָׁה,

כו ד וְהִתְבָּרַכְוּ׃ הַרִ״שׁ בְּשׁוּוֹא נַח

כו ה מְצוֹתַי חֲקוֹתַי וְתוֹרַתִי׃

רַבִּים הַקּוֹרְאִים הַמִּשְׁתַּבְּשִׁים בְּסִיוָם הַקְּרִיאָה וְקוֹרְאִים כַּאֲלוֹ טַעַם טַפְחָא בְּתִיבַת 'חֲקוֹתַי'

טַעַמָא דְקָרָא. בְּקִרְיַת אַרְבַּע.

ותמת שרה בקרית ארבע היא חברון, סדר מגורי אבותינו, כתיב בפי' לך ויהל אברם ויבא וישב באלני ממרא אשר בחברון ושם הי' גם במלחמת המלכים כמ"ש והוא שוכן באלני ממרא וכן בברית בין הבתרים ובמילתו נאמר וירא ה' אליו באלני ממרא וישב שם עד שנחרב סדום ומשום מעשה לוט יצא משם כדפירש"י וכתיב ויסע משם אברהם ויגר בגרר ושם נשבע לו אבימלך וקראו המקום באר שבע ושם נולד יצחק וכתיב וישב אברהם בארץ פלשתים ימים רבים ואחר העקדה כתיב וישב אברהם אל נערו וילכו אל באר שבע וישב אברהם בבאר שבע תולדות ומשם יצא יעקב כמ"ש יצא יעקב מבאר שבע וכנראה שאח"כ עבר יצחק לחברון כי כשחזר יעקב נאמר ויבא יעקב אל יצחק אביו ממרא קרית ארבע היא חברון ושם נשאר יעקב לשם להתפלל כמ"ש בב"ר פס"ה ס"ה.

בְּקִרְיַת אַרְבַּע הַיְאָרְוֹן דְּפִי בֶר-אֵילָן חֵי-שְׂרָה פֹה חֶבְרוֹן – סֹגוּלָה מְשׁוּלֶשֶׁת

ד"ר נעם ארנון יו"ר "מדרשת חברון" ודובר היישוב היהודי בחברון, חקר את תולדות מערת המכפלה וכתב עבודת ד"ר בנושא זה במחלקה ללימודי א"י באוניברסיטת בר אילן. חלקה הראשון של פרשתנו עוסק ברכישת השדה ומערת המכפלה. התורה מקדישה לנושא זה פרק שלם (כ"ג), למרות שהיה ניתן לסכם את האירוע במספר מילים (בדומה לתיאור קניין השדה בשכם ע"י יעקב בר' לג:ט). יש בכך כדי להצביע על חשיבות המעמד, שהשווה ע"י חז"ל לעשרת הדיברות (נכתב "בני חת" עשר פעמים, "ללמדך שכל מי שהוא מברר מקחו של צדיק, כאילו מקיים עשרת הדברות", ב"ר נח). לאירוע זה כמה משמעויות: מחד גיסא, זהו אירוע פרטי – משפחתי, שבו בעל מסור קונה חלקת קבר לאשתו האהובה, ומאידך גיסא, זהו אירוע לאומי-היסטורי מכונן, שבו אבי האומה קונה נחלה ראשונה בארץ היעודה.

שלושת האבות – מייסדי האומה ומבשרי האמונה, הם בסיס המורשת היהודית ושורשה. מערת המכפלה, מקום קבורת האבות והאימהות, הפכה ל"חלקת גדולי האומה"; נחלת מכוניי הזהות והמהות העברית, הישראלית והיהודית, ולמרכז מורשת לאומי, דתי, היסטורי ורוחני הפעיל במשך אלפי שנים.

לפי המקרא, מערת המכפלה היא מקום מנוחתם של שלושה זוגות: אברהם ושרה, יצחק ורבקה, יעקב ולאה⁴, והיא אחד משלושת המקומות שניקנו בכסף מידי נוכרים (יחד עם חלקת השדה בשכם [בר' לג:ט] ומקום המקדש בהר המוריה [שמואל ב:כד:כג]). מקומות אלה מבססים את שייכות הארץ לעם ישראל לדורות עולם.⁵ בהמשך להתבוננות זו נתייחס במאמר זה לכמה מסגולותיה של חברון, וכן למערך הסגולה המשולשת של העיר חברון במקרא.⁶ התבוננות באזכוריה של חברון בספרי המקרא, תגלה לעינינו תופעה רבת עניין: חברון היא מקום התרחשותם של רוב רובם של האירועים המכוננים בתולדות עם ישראל. בחברון הוצבו היסודות להיווצרות האומה, מהותה, זהותה, ערכיה ותרבותה, המסד לחיבור העם לארצו, וכן היסוד למלכות דוד, מלכות הנצח, שנוסדה בחברון ועלתה ממנה לירושלים. בנוסף נראה, כי לא רק שלושת האבות, אלא פרטים רבים בספרי המקרא

⁴ מסורת חז"ל (עירובין נג ע"א; סוטה יג ע"א; זוהר בראשית קכח ועוד) מספרת על קבורת ארבעה זוגות במערה, כולל אדם וחוה, אך במאמר זה נתייחס לתולדות המקום במקרא.

⁵ גם מדרש חז"ל מציין את שלושת המקומות האלה ככאלו שעליהם אומות העולם לא יוכלו לטעון "גזולים הן בידכם" (ב"ר עט ז).

⁶ למספר שלוש מיוחסות משמעויות רבות במחשבה היהודית לדורותיה. חז"ל קישרו גם את מתן תורה למספר שלוש: "ברוך רחמנא דיהב אוריין תליתאי לעם תליתאי, על ידי תליתאי, ביום תליתאי, בירחא תליתאי" (שבת פח ע"א), ושלושת הרגלים "נתקנו כנגד שלשה האבות" (טור א"ח תיז). המהר"ל האריך בנושא זה במקומות רבים (ראו לדוגמה **תפארת ישראל**, פרק יא, פרק נ', ועוד). הרצ"ה קוק זצ"ל, בשיחותיו על פרשות ספר בראשית, הרבה להזכיר שני ממדים: זוגיות הפרשיות ושלישיות הקדושה. על "הקדושה המשולשת" נסבו השיחות שעסקו בפרשיות על האבות, בעיקר מ"חיי שרה" ועד "וישלח". לפיו, אין זה מקרה שהופעת ה' בעולם הגיעה ע"י שלושה אבות, שהם "המרכבה לשכינה", אלא "כל הבריאיה כולה היא קדושה משולשת": "קְדוּשׁ קְדוּשׁ קְדוּשׁ וְיִצְחָק מְלֹא כָּל הָאָרֶץ כְּבוֹדוֹ" (ישעיהו א, ג). "לכן טבעי שמעשה ה' התמים והשלם של הופעת ה' עם זו יצאתי לי, תהלת יספרו (ישעיהו מג, כא)" צריך להתגלות בסדר הזורות מתוך שלישיה מקודשת זאת; השלישיות של ה"קדושה המשולשת", מתחילה בקדושה השמימית העליונה והמקורית, אשר ממנה נמשכת קדושה ארצית, ונחתמת ע"י הקדושה השלישית, המאחדת את שתייהן ומקיפה את כל מלוא עולמים (כמפורש בתרגום ויגו, המופיע בפרק "ובא לציון גואל" בסידורים). שלישיית זו שייכת לעצם סדר התגלות המציאות, ולכן האבות מופיעים בשלש מדרגות, וכן עם ישראל מופיע בשלשה ממדים – אומה, תורה, וארץ, שהן אחדות אחת" (ראו: **שיחות הרצ"ה לספר בראשית**, בעריכת הרב שלמה אבינר (תשס"ט) עמ' 189, 215, 277 – 284 ועוד). הנוכרים שאימצו את מוטיב ה"שילוש", "גנבו את השלישיה שלנו והפכו אותה לע"ז" (שם 216).

הנסובים על חברון יוצרים מערך משולש, החורז את סיפורה של חברון המקראית ליחידה שלמה בעלת אפיון ומשמעות.

פריסה מלאה של הנושא היא רבת היקף, הרחק מעבר לגבולות מאמר זה. על כן נביא כאן את הרעיון הבסיסי ומספר ציוני מקורות, ובע"ה יורחבו הדברים במסגרות נוספות. נכלול כאן בעיקר נקודות ציון שאינן טעונות פרשנות, אלא בהן המקרא "מדבר" בעד עצמו.

א – מבט כולל: פרקי חברון במקרא

מבט כולל על פרקי חברון במקרא מראה כי אלה עוסקים בעיקר בשלושה תחומים: א – פרקי האבות (לאורך ספר בראשית); ב – פרקי הכיבוש (בספר במדבר, יהושע ותחילת שופטים); ג – פרקי המלכות (בשמואל ב ב). שלושת התחומים יוצרים מבנה משולש של עלייה, ירידה ועלייה. בשלב הראשון, האבות מתיישבים בחברון ומייסדים בה את היישוב העברי; בשלב השני נמשכת ממנה גלות מצרים; בשלב השלישי, הבנים חוזרים לעירם, והמלכות סוגרת ומשלימה את המבנה ביצירת מלכות יהודה ומלכות ישראל.

ב – יסודות לאומיים

אברהם הניח בחברון את היסודות הלאומיים בשלושה תחומים מרכזיים (הרלוונטיים עד היום): התיישבות, צבא וקניין הקרקע. חברון היא מקום ההתיישבות הראשון של אברהם בארץ (בר' יג:יח); מקום הקמת הצבא העברי הראשון, וקביעת תקדים של מלחמה למען הצדק ושחרור חטופים במבצע צבאי (שם יד:יז-יז), והתחום השלישי – קניין הקרקע שנחלה הראשונה; מערת המכפלה (שם כג).

ג – מסעות האבות לחברון

המקרא מתאר שלושה מסעות של האבות ובניהם לחברון: מסע אברהם (בר' יג:יז-יח), שיבת יעקב (לה:כז) ומסע ההלוויה של בני יעקב (ג:נ-ז).

ד – ה"שלישיות" של אלוני ממרא

"אלוני ממרא אשר בחברון" הוא מקום ההתיישבות הראשון של אברהם אבינו בארץ ישראל (בר' יג:יח). במקום זה נקשרו אליו שלושת החברים ענר, אשכול וממרא (בר' יד:כד) שהוגדרו ע"י חז"ל כ"צדיקים" [בר' נח ד], ובמקום זה התגלו אליו שלושת האנשים: "וַיִּשָּׂא עֵינָיו וַיֵּרָא וְהִנֵּה שְׁלֹשָׁה אַנְשִׁים נֹעְבִים עָלָיו (בראשית יח, ב)" (שבהמשך התגלו כמלאכים).

ה – בריתות עם אברהם

שלוש בריתות עם אברהם נכרתו בחברון: ברית הזרע וברית הארץ – בברית בין הבתרים (בר' ט"ו), וברית המילה שבה הצטווה אברהם ואותה קיים לראשונה בחברון (ז:א-ז, כג-כז).

ו – ה"משולש" בברית בין הבתרים:

המוטיב ה"משולש" מופיע במפורש בברית בין הבתרים שנכרתה בחברון: "עֲגֹלָה מְשֻׁלֶשֶׁת וְעֵז מְשֻׁלֶשֶׁת וְאֵיל מְשֻׁלֶשׁ (בראשית טו, ט)".

ז – הופעת השמות אברהם, שרה ויצחק

בחברון הופיעו לראשונה שלושת השמות הראשוניים של עמנו: אברהם (ז:יז), שרה (יז:טו), ויצחק (יז:ט). מבין שמות אלה, השם הבולט הוא השם "אברהם", שהופיע לראשונה בחברון, והתקבל בעולם כולו כסמל לשלום ולערכי אמונה וחסד. רובה של האנושות כיום מגדיר את עצמו כמחובר ל"דתות האברהמיות", ושמו של אברהם הוענק להסכמי השלום בין ישראל לארצות ערביות.

ח – קבורת האבות והאימהות

בחברון נקברו שלושת הזוגות הראשונים של עמנו – האבות והאימהות (בר' מח:ל-לא). המקרא מתאר בפירוט שלוש לוויית שהתרחשו בחברון – של שרה (כג:ט), של אברהם (כה:ט), ושל יעקב (מט:יג).

ט – גלות מצרים

שלושת השלבים המכריעים בתהליך גלות מצרים התרחשו בחברון: הנבואה על הגלות בברית בין הבתרים (וַיֹּאמֶר לְאַבְרָם יֵדַע כִּי גֵר יִהְיֶה זְרַעְךָ בְּאֶרֶץ לֹא לָהֶם וְעַבְדוּם וְעָנּוּ אֹתָם אַרְבַּע שָׁנָה (בראשית טו, יג); יציאת יוסף מעמק חברון לאחיו בשכם (וַיִּשְׁלַחְהוּ מֵעֵמֶק חֶבְרוֹן וַיָּבֹאוּ שְׂכֵמָה (בראשית לו, יז)), ויציאת יעקב מחברון לבאר שבע בדרכו למצרים (שם מו:א).

י – כיבוש חברון ושחרורה

בחברון היו שלושה ענקים: "אַחִימֵן, שֵׁשׁי וְתַלְמִי וְלִיָּדִי הֶעֱנָק (במדבר יג, כב)", ועליהם היה צורך להתגבר. תהליך כיבוש חברון ושחרורה מתואר בשלושה שלבים: בשלב ראשון – מסע המרגלים ומפגש כלב, נשיא שבט יהודה⁷, עם חברון (וַיַּעֲלוּ בְּנֵי בְנֵי אֶדְוָי וַיָּבֹאוּ עַד חֶבְרוֹן... וְחֶבְרוֹן שִׁבְעַת שָׁנִים נִבְנְתָה לְפָנָי עֵצֵן מֵעָרִים בְּמִ' יג:כא-כד, "וְעַבְדֵי כָלֵב עָקְבֵי הָיְתָה רוּחַ אַחֲרֵת עָמּוּ וַיִּמְלֹא אַחֲרָי וְהִבִּיאֲתוּ אֵל הָאָרֶץ אֲשֶׁר בָּא שָׁמָּה וְזָרְעוּ יוֹרְשָׁנָה" (שם יד:כד), "וְזוֹלָתִי כָלֵב בֶּן יִפְנֹה הוּא יִרְאֶנָּה וְלוֹ אֶתֶן אֶת הָאָרֶץ אֲשֶׁר דָּרַךְ בָּהּ וּלְבָנָיו", דב' א:לד-לו). בשלב השני – כיבוש יהושע

⁷ מקומה של ברית בין הבתרים אינו נזכר במפורש, אך לפי מקור קדום (ספר היובלים יד י) וכן מעיון בפרקי המקרא הרלוונטיים, זוהי המסקנה הברורה. אברהם נפגש עם מלכי האזור – מלך סדום ומלך שלם "אַחֲרֵי שֹׁבוֹ מִחֶבְרוֹן אֶת כְּדָרְלֶעֶמֶר", ב"עמק שֹׁהַ הוּא עֵמֶק הַמְּלֶךְ (בראשית יד, יז) ולאחר מכן: "אַחֲרֵי הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה", הָיָה דִבְרֵי ה' אֶל אַבְרָם בְּמַחְזָה לְאָמַר, אֵל תִּירָא אַבְרָם אֲנִי מִנֵּן לָךְ שְׂכָרְךָ תִּרְבֶּה מְאֹד" (שם טו:א). אז התרחשה ברית בין הבתרים, אחרי שוב אברהם לחברון.

א"ה. יש דעה שהגלות היתה של 430 שנה, ומה שכתוב ארבע מאות שנה הוא מזמן הולדת יצחק. הרי שאברהם היה בן שבעים בזמן הברית. לפי זה המקרא בתחילת לך-לך וְאַבְרָם בֶּן חָמֵשׁ שָׁנִים וְשִׁבְעִים שָׁנָה בְּצֵאתוֹ מִחֶבְרוֹן מדבר על יציאה אחרת, מאוחרת יותר.

⁸ א"ה. נשיא יהודה היה נחשון בן עמינדב על המרגלים כתוב כל נְשִׂיא בְּהֶם (במדבר יג, ב), אבל לא נראית סיבה שאם נחשון היה נשיא בעשרים לאייר כשנעלה הענן, הרי אחרי כארבעים יום בזמן שליחת המרגלים הוא עבר מתפקידו, ונתמנה כלב במקומו.

בחרון (יה' יל-לו-לז, יא:כא), ובשלב השלישי – הכיבוש המלא של חברון בידי כלב ושבט יהודה (יה' יד:ו-טו, שו' א:ח-יא).

יא – עליית דוד למלוכה בחברון

דוד זכה בחברון ל"תואר שלישי" – "מלך ישראל", לאחר שני התארים: שר צבא שאול ומלך יהודה. עליית דוד למלוכה מתוארת בשלושה שלבים: שליחת השלל וחיבור עטור ניצחון עם זקני יהודה וחברון (שמואל א:ל:כו-לא), עלייה למלוכה על שבט יהודה (שמואל ב:ב:א-ד, ד"ה א:ג:א-ד), והמלכת דוד (בחרון) למלך ישראל, במעמד המוני, מרשים, מאחד ומרומם (שמואל ב:ה:א-ג, ד"ה א:יא:א-ג, יב:כד-מא). במהלך שבע שנות המלוכה של דוד על יהודה בחברון, התרחשו שלושה אירועים של קריסת שרידי ממלכת בית שאול, בשלושה מעגלים המובילים פנימה אל לב המלוכה: שלב א – תבוסת הצבא של בית שאול בגבעון (שמואל ב:ב:יב-לב), שלב ב – מות [רצח] אבנר שר הצבא (שמואל ב:ג), ושלב ג – מות [רצח] איש בשת⁹, המלך האחרון של בית שאול וקבורת ראשו בחברון (שם ד:א-יב).

עם עליית דוד למלוכה על כל עם ישראל בחברון, הסתיימו השלבים המכוננים של יסוד עם ישראל, מהאבות אל המלוכה. מכאן עוברת הזירה העיקרית להתרחשויות מחברון, בירת יהודה, אל ירושלים, בירת ישראל. ירושלים הפכה לעיר הקודש והמקדש, יעד לכיסופים ושאיפה לבניין עולם, אך בחברון נשארו היסודות והשורשים. כמו בכל בית גבוה, איתן ונישא, היסוד היציב והחזק ממשיך למלא תפקיד חיוני, וכמו עץ גבוה, חי ופורה, היכולת לצמוח נובעת רק מתוך שורשים עמוקים ובריאים. ואף אם הם טמונים באדמה, הם חיים ופעילים, מעניקים כוח, עוצמה וחיים להמשך הקיום והשגשוג של העץ: "לֹא יִבְנוּ וְאֶחָר יֵשֵׁב, לֹא יִטְעוּ וְאֶחָר יֵאָכֵל, כִּי כִימֵי הָעֵץ יִמֵּי עַמִּי (ישעיהו סה, כב)".

חברון וירושלים בונות יחד את הבית הלאומי השלם, מהמסד עד הטפחות, מהשורשים אל הצמרות. האבות ודוד יחד בונים את "המרכבה" העליונה, ומבשרים לעם ישראל את הבניין השלם: "וזוכר חסדי אבות – יביא גואל לבני בנייהם".

פניני תרגום יונתן. וַיָּבֵא אֲבִרְהָם מֵהֵיכָן בָּא אֲבִרְהָם?

רש"י מפרש שאברהם בא מבאר שבע (שם נטע את האשל המזכר לעיל). בפשטות משמע שמשם בא כי שם התגורר כנאמר (לעיל כב, ט) וַיֵּשֶׁב אֲבִרְהָם בְּבֵאֵר שְׁבַע. הרמב"ן עמד על דברי רש"י אלו, שהלא שרה מתה בחברון, ולא יתכן שאברהם דר בבאר שבע ואילו שרה בחברון. וביאר שאברהם התגורר בזמן העקידה בבאר שבע ולאחר העקידה שב לשם, ושרה לא מתה בעת ההיא מחמת בשורת העקידה, אלא לאחר כמה שנים נסע משם ובא לחברון ושם נפטרה שרה, ולפ"ז זיבא אברהם ביאורו, ששרה מתה באהל אשר לה, ונכנס אברהם באהל לספוד אותה.

אכן פירוש זה אינו לדעת רש"י הסבור שמסמיכת מיתת שרה לעקידת יצחק, למדנו ששרה מתה מחמת ששמעה את בשורת העקידה, כך מבואר בת"י לעיל (כב, כ) זיזיה אחרי הדברים האלה וְהָיָה בְּתֵר פְּתֻגְמֵיָא הָאֵלִין מִן בְּתֵר דְכַפְתָּ אֲבִרְהָם יָת יִצְחָק וְאֶזְל סְטָנָא וְתַנִּי לְוֵת שְׂרָה דְאֲבִרְהָם נִכְסֵי יָת יִצְחָק וְקָמַת שְׂרָה וּפְגַנְתָּ וְאֶשְׁתַּנְקַת וּמִיתַת מִן אֲנִיקָא. אחר שעקד אברהם את יצחק והלך השטן והגיד לשרה שאברהם שחט את יצחק, וקמה שרה וזעקה ונחנקה ומתה מן הצער. (וראה להלן ביאור הרמב"ן ברש"י)

כהמשך לכך מפרש ת"י שזיבא אברהם הוא מהר המוריה שהוא הר העבודה, כלומר ששב מעקידת יצחק: וְאֶתָּא אֲבִרְהָם מִן טָוּר פּוּלְחָנָא וְאֶשְׁכַּחַה דְמִיתַת וַיְתִיב לְמִסְפַּד לְשְׂרָה וּלְמִבְבֵּיָה:

[ומתה שרה בקרית ארבע היא חברון בארץ כנען, ובא אברהם מהר העבודה ומצאה שמתה, וישב לספוד לשרה ולבכותה]

ת"י מבאר שאברהם בא מהר העבודה – הר המוריה כלומר ששב מעקידת יצחק. וכך מובא במדרש (שהביא רש"י) שאברהם שב לקבורת שרה ישירות מהעקידה, וראה ברמב"ן שמוסיף לבאר שיטה זו, שאברהם ושרה דרו בזמן העקידה בחברון ולאחר העקידה לא שב אברהם למקומו אלא הלך אצל האשל שנטע בבאר שבע כדי לתת הודאה על נפשו, ושם שמע על מיתת

⁹ א"ה. שתי הרציחות היו למורת רוח דוד, וברצח איש-בושת דויד ציוה להרוג את רוצחיו; מסתבר שרצח אבנר לא עזר לדוד, כי אבנר העביר אליו בלא זה את נאמנותו.

שרה ובא מבאר שבע לספוד לשרה ולבכותה. ומסיים הרמב"ן: "ומי שאמר מהר המוריה בא, ומי שאמר מבאר שבע בא, הכל טעם אחד", כי אברהם שב מהעקידה לחברון דרך האשל שנטע בבאר שבע. ולפ"ז גם רש"י שכתב שאברהם בא מבאר שבע לא חלוק על כך שאברהם שב מהעקידה¹⁰.

וכך איתא בפרקי דר"א (פל"ב)

...ויבא אברהם לספוד לשרה ולבכותה, מהיכן בא מהר המוריה

פנים יפות. **לְסֹפֵד לְשָׂרָה וְלִבְכֹתָהּ**, יש לדקדק דהל"ל לסופדה ולבכותה¹¹, ונראה דהרמז בזה למה שאמרו [וזהר חיי שרה קכב ב] דענין ההספד הוא על גוף המת שירד ממדרגתו שהיה דבק בחיותו בנשמה קדושה והבכי הוא על הנשמה הקדושה שנסתלקה מן הדור ועלתה למעלה, וכמו שאמרו [מגילה טו א] צדיק אבד לדורו אבד משל לאדם שאבדה לו מרגלית וכו', ועוד אחז"ל [מו"ק כה א] חכם שמת הכל כקרוביו, אמנם הטעם בזה שנשמת החכם כוללת נשמת דורו והם נאצלים מנשמתו, ומטעם זה התלמידים נקראו בניו ויחויב בהן האבל מצד הקורבה, אבל בהספד שהוא מצד הגוף לא יצדק בהן הקורבה, ונראה שזהו שאחז"ל בשבת דף קנ"ג ע"א אחים הספידא דהתם קאימנא [רש"י]. בשעת מיתתי התאמץ בהספד שלי, שיתחממו ויכמרו רחמי העומדים ויבכו. דהתם קאימנא – בשעת הספד, ואשמע איך תתחמסו, יש לפרש הטעם כיון דלא שייך קורבה בהספד הגוף, מ"מ כיון שהנשמה היא מתאבלת על הגוף, כדכתיב וּנְפְשׁוֹ עָלָיו תֵּאָבֵל (איוב יד, כב) ומצד החיבור והקורבה שהיה לנשמה עם הגוף, א"כ כיון דקיי"ל [מו"ק כ ב] כל שמתאבלין עליו מתאבלין עמו בפניו כדאיתא בכתובות דף ד' ע"ב באפה נהוג אבילות וכו', א"כ כיון דהנשמה הכל קרובים אצלה והיא מתאבלת על הגוף, ממילא מחוייבים להתאבל עמה מצד הקורבה, והיינו דאמר אחים הספידא דהתם קאימנא כיון דהנשמה שמה ראוי לכולם להתאבל עמה, והיינו דאמר לספוד לשרה מצד הגוף ולבכותה מצד הנשמה שעלתה למעלה:

הרב אליעזר פולאייס נר"ו. **אִישׁ מִפְּנֵי אֵת קָבְרוֹ לֹא יִכְלֶה מִמֶּךָ מִקְבֵּר מֵתָךְ**, יכלה פרש"י ימנע כמו וַיִּכְלֵא הַגֶּשֶׁם מִן הַשָּׁמַיִם (בראשית ת, ב). וכמו לֹא תִכְלֵא רַחֲמֶיךָ מִמֶּנִּי (תהלים מ, יב), וכן ת"א ימנע, מיהו בספרים מדויקים הגירסא יכלי, וכן ויכלא הגשם מן השמים תרגם ואתכלי, ויש מקומות שמתרגם באופנים אחרים.

חזון איש. **וַיִּשְׁקַל אַבְרָהָם ... וַיִּקַּם שָׂדֶה עֶפְרוֹן** הא דנכרי קונה מישראל בכסף אפי' למ"ד גולו מותר כיון דלא נטל בתורת גזילה י"ל דשאני התם דאי מתגייר באותו רגע הרי מתחייב בהשבה¹². **א"ה. כל זה אינו עניין לכאן כמוכן, כי כאן הישראל הוא הקונה (אם נדון שלאבות ולשבטים היה דין של ישראלים).** ודברי החזו"א לא נאמרו על המקרא הזה.

¹⁰ וכן מפורש ברש"י (סנהדרין מו:): מִשְׁהוּ לָהּ לְשָׂרָה. עד שבא אברהם מבית עקידת יצחק מדכתיב ויבא אברהם מכלל דההיא שעתא לא הוה התם".

¹¹ א"ה. לו נכתב 'לספוד ולבכות לשרה' היה ניחא ליה. אבל דרך לשון המקרא וכנראה כלל הלשון העברית שלא להסמיך שני נושאים או נושאים לאותו מושא רַכַּב יִשְׂרָאֵל וּפָרְשָׁיו (מלכים ב, יב) ולא רכב ופרשי ישראל, מִרְכַּבַּת פְּרָעָה וְחִילוֹ (שמות טו, ד) ולא חיל ומרכבות פרעה. וכן מִבְּכֹרוֹת צֶאֱנוּ וּמִחֻלְבָּתָן (בראשית ד, ז). אין כוונת המקרא להפריד בין המספד לבכי. מכל מקום יש תמיד מקום לדרוש.

¹² א"ה. לפי מאן דאמר 'גולו מותר' כלומר שמותר לגזול מגוי (להלכה נפסק שזה אסור מהתורה), אם כן כל כסף שישראל קיבל מגוי שייך מיד לישראל, וא"כ גוי לא יכול למכור לישראל. על זה החזון-איש ז"ל מתרץ ש'לו נתגייר הגוי בין קבלת התשלום לְהַקְנִיָּהּ היה על הישראל להשיב לו, או פשוט יותר אם ישראל גול מגוי למאן דאמר שזה מותר והגוי נתגייר בעת הגזלה הישראל חייב להשיב לו ולכן הוא יכול לקנות ממנו. תירוץ זה דחוק למדי, כי מסתבר שדי בזה שהישראל אינו מתכוון לגזול אלא להקנות בתמורה לתשלום.

כד יד. זרע שמשון. וְהָיָה הַנְּעֹר אֲשֶׁר אָמַר אֵלֶיהָ הֲטוֹי נָא כַּדָּף וְאֲשֶׁתָּהּ וְאִמְרָהּ שְׂתֵּה וְגַם גְּמִלֶיךָ אֲשָׁקָה אֵתָּה הַכֹּחֵף לְעִבְדֶּךָ לְיִצְחָק וְכֵּן אֲדַע פִּי עֲשִׂיתָ חֶסֶד עִם אֲדֹנָי. בגמרא (תענית ד.) שלשה שאלו שלא כהוגן, לשתיים השיבו כהוגן, לאחד השיבו שלא כהוגן וכו', אליעזר עבד אברהם דכתיב וּבָנוֹת אֲנָשֵׁי הָעִיר וְהָיָה הַנְּעֹר אֲשֶׁר אָמַר אֵלֶיהָ, יכול אפילו חגרת או סומא, השיבוהו כהוגן ונודמנה לו רבקה. יש להקשות למה אליעזר סמך עצמו על הנס, ובפרט בדבר הגדול הזה של מציאת זיווג ליצחק בן אדונו אברהם. ויש לומר, שאליעזר סמך על הנס, כי היה בטוח בכוחו וזכותו של אברהם ושל יצחק שהיו צדיקים גדולים מאד, ולכך חשב שבודאי לא יזדמן לו אשה שאינה הוגנת. וגם היה בטוח שבני משפחתו של אברהם כשישמעו שאברהם רוצה להשיא את בנו לבתם, בודאי יתרצו בכך, שהלא אברהם היה מפורסם בכל העולם ברוב עושרו ותפארתו, ואם ימאנו בזה לא ימצאו עוד דוגמתו בכל העולם, ולכך חשב אליעזר בדעתו שאם שידוך זה יהיה בדרך הטבע מבלי שום נס, לא יהיה בזה שום כבוד לאברהם, וכולם יאמר שהשיא בתואל את בתו לאברהם מחמת עושרו וכבודו, ולכך גם רבקה בקשה להינשא אליו, ולא ידעו שהכל היה ברצון ה' ומה' יצא הדבר. משום כך רצה אליעזר שיהיה הדבר בדרך נס, ובכך יתגדל כבודו של אברהם, שיראו כולם שהקב"ה עשה נס כדי לעשות את משאלות לבו של אברהם, ובכך יתברר שכל מעשה נישואיהם נגמר לשם שמים לקיים גזירת הבורא שרצה בכך.

כד נ הרב חיים גריינימן ז"ל. וַיֵּעַן לָבָן וּבְתוֹאֵל וַיֹּאמְרוּ מִי יֵצֵא הַדָּבָר לֹא נוּכַל דַּבֵּר אֵלֶיךָ רַע אוֹ טוֹב כְּתָב רִשׁוֹי דְּלֹא נוּכַל לְמַאֵן בְּדַבֵּר הַזֶּה, לא על ידי תשובת דבר רע ולא על ידי תשובת דבר הגון, לפי שניכר שמה' יצא הדבר' לפי דבריך שזימנה לך. והנה אף שנגזר על האדם ארבעים יום קודם יצירת הולד¹³ בת פלוני לפלוני (בבלי תחילת סוטה וסהדרין כב א), ולכאור' גזירה היא וא"א לְמַאֵן בְּדַבֵּר וּלְשׁוֹנוֹת אֵת הַשִּׁדּוּךְ הַמְּיוּעָד לוֹ. מ"מ בפשיעה אפשר לאדם להפסיד את בת זוגו שנגזרה לו משמים, והדבר מוכח מהא דקידושין תופסין בחייבי לאוין, והרי לא יתכן שנגזר עליו ע"י הבת קול שישא אשה האסורה לו שהיא חייבי לאוין, דהרי לעולם יש בחירה ביד האדם, אלא ש"מ שאפשר לאדם לפשוט ולהפסיד את בת זוגו המיועדת לו ויקח אשה אחרת¹⁴.

סוף הפרשה. הרב אליעזר פולאיס נר"ו. וַיִּגְעוּ וַיָּמָת אֲבָרְהָם. וַיִּגְעוּ ת"א ואתנגיד, לשון משיכה, וכמו שמתרגם להלן וַיִּמְשְׁכוּ (ל. סח) ונגדו, ופירושו כאן משיכה קלה, כדאמרין ברכות ח' א' דמיתת נשיקה היא כמשחל בניתא מחלבא, ופרש"י כמושך נימת שיער מתוך החלב, וכן פירש ראב"ע דגויעה היא צאת הרוח מגוף רגע אחד בלא עינוי, וכ"כ הרד"ק בשורש גוע דענין גויעה היא מיתה קלה שאינה באריכות חולי, וכ"ה ברמב"ן להלן, וכבסמוך, ובב"ב ט"ז ב' אמרינן לא נאמר גויעה אלא בצדיקים, ומקשינן דהא בדור המבול נמי כתיב גויעה לעיל ז' כ"א, ומשנינן דגויעה סתם נאמר אף ברשעים אבל גויעה ואסיפה לא נאמר אלא בצדיקים, ובדור המבול לא תרגם אונקלוס ואתנגיד אלא בלשון מיתה, וכן בבמדבר כ ג, וכתב הרמב"ן לקמן פסוק י"ז כי הגויעה היא מיתה בלא חולי מכאיב ובלא יסורין, ואין זוכין לה אלא הצדיקים, ובדור המבול דכתיב גויעה הוא משום שנהפכו כמו רגע ולא חלו בהם ידים, וכן מתי מדבר בבמדבר כ ג, וכשיזכיר הכתוב מיתה עם הגויעה תרמוז לצדיקים.

ובב"ב ט"ז ב' אמרינן יכול גנב שור שזה מנה ישלם תחתיו נגידין, ופרש"י נגידים גויעים כדמתרגמינן ויגוע ואתנגיד כלומר כחושין וקרובין למות, ומשמע דאינו מפרש דגויעה היא לשון משיכה, אלא פחש¹⁵ מיתה, אבל אינו מוכרת, דאפשר שהוא לשון מושאל, וכ"מ בערוך ערך נגד שכתב לחד פירושא דנגידים הוא מלשון ויגוע דמתרגמינן ואתנגיד, וכתב שהוא כמו נגיד שמא דתנן פ"א דאבות מי"ג, ושם פירושו שנמשך שמו וכמבואר בערוך שם בסמוך, וכן

¹³ א"ה. לשון נקייה לרגע תחילת ההריון.

¹⁴ א"ה. ובכלל יתכן שלא נגזר עליו מהשמים שישא אשה כלל.

¹⁵ כן נראה לנקד, במשמע כחישה של מיתה, הגוף כוחש לפני שמת.

פרש"י באבות שם שנמשך שמו ועולה לגדולה, ויש גם בשורש נגד שמשמש למלקות, אבל כאן אין זה פירושו.

והרמב"ן ז"ל בהמשך דבריו כתב דלדעת אונקלוס שתרגם ויגוע ואתנגיד פירושו עילוף, וכמו אתנגיד ואתפח סנהדרין ל"ט א, וכתב דהיינו נמי נגידים דאמרינן בב"ק, וכתב עוד לעיל מינה וז"ל לשון בראשית רבה פרשה ס"ב אות ב' ויגוע וימת אברהם אמר ר' יהודה בר אלעי חסידים הראשונים היו מתיסרין בחלי מעים בעשרה ובעשרים יום לומר שהחולי ממרק, ר' יהודה אומר כל מי שנאמרה בו גויעה מת בחלי מעים, ושם פרשה ל"א אות ט"ז אמרו כל אשר בארץ ויגוע (בראשית ו, יז) יצמוק, ויראה שמילת גויעה אצלם חמק בשורו והוא עמד על רגליו (וכריה יד, יב) וכן דעת אונקלוס שתרגם בכאן ואתנגיד, והוא העילוף כלשון אתנגיד ואתפח סנהדרין ל"ט א, יכול ישלם חמשה נגידים ב"ק ס"ז ב, ונאמר כן במבול כמו שאמרו וימח את כל היקום (בראשית ו, כג), ונאמר ויגוע וימת, כגבר יחלש וימות, והיא מיתה בצדיקים. להשלמת הדיון מובאים כאן דברי פרשגן מהרב ד"ר רפאל בנימין פוזן ז"ל, אף על פי שיש בזה כפילות

פרשגן. א. "ויגוע וימת" – "ואתנגיד ומית". גויעה היא מיתה ללא ייסורים כדברי רד"ק: "עניין גויעה. מיתה קלה שאינה באריכות וחוליי" ("שרשים", גוע) וכן כתב ראב"ע. ולדעת רמב"ן, כך יש לפרש גם את תלונת בני ישראל "ולו גוענו בגוע אחינו" (במדבר כ, א): "עדיפה מיתה ללא ייסורים על מיתת צמא. לכן גם באנשי דור המבול שמתו כהרף עין נאמר לשון גויעה. והוסיף: במקום שנאמר "ויגוע וימת" או "ויגוע ויאסף אל עמיו" זהו רמז למיתת צדיקים. ביאורו מיוסד על דברי הגמרא (בבא בתרא מז ע"ב): רבינא ורב המא בר בוזי הוו יתבי קמיה דרבא וקא מנמנמ רבא. א"ל רבינא לרב המא: בר בוזי, ודאי דאמריתו כל מיתה שיש בה גויעה – זו היא מיתתן של צדיקים? א"ל: אין. והא דור המבול? א"ל: אנו גויעה ואסיפה קאמרינן. והא ישמעאל דכתיב ביה גויעה ואסיפה? אדהכי איתער בהו רבא, אמר להו: דרדקי. הכי א"ר יוחנן: ישמעאל עשה תשובה בחיי אביו, שנאמר "ויקברו אותו יצחק וישמעאל בניו".

בכך מתבארים תרגומי "גוע" שבאונקלוס: בדרך כלל "גוע" מתורגם בלשון מיתה כגון "כל אשר בארץ יגוע" "כל דבארעא ימות", "ויגוע כל בשר" ו"מית כל בסרא", "ולו גוענו בגוע אחינו" "לוי דמיתנא במותא דאחנא", "האס תמעו לגוע" (במדבר יז, כח) "הא אנוחנא סיפין לממת".

ואולם אצל צדיקים תרגם "ואתנגיד", שהוא שינוי לכבוד האבות: לכן בפסוקו "ויגוע וימת אברהם... ויאסף אל עמיו" – "ואתנגיד ומית אברהם". וכן בישמעאל "ויגוע וימת ויאסף אל עמיו" ו"אתנגיד ומית" שם: "ויגוע – לא נאמרה גויעה אלא בצדיקים". וכן עוד "ויגוע יצחק ומית ויאסף אל עמיו" (בראשית לה, כט), "ואתנגיד יצחק ומית ואתפניש לעמיה", "ויכל יעקב... ויגוע ויאסף אל עמיו" (בראשית מט, לג) "ואתנגיד ואתפניש לעמיה". וכבר עמד על כך ר' אליהו בחור: "כל לישנא ויגוע ומית מתורגמים ואתנגיד. ושאר לישנא גויעה מתורגם בלשון מיתה" ("מתורגמן", נגד).

ומה שתרגם "ויראו כל העדה כי גוע אהרן", "ארי מית אהרן" ולא "אתנגיד", יש שפירשו שעם לא ראו את המיתה עצמה אלא שעובדת מותו נודעה להם. ואחרים כתבו שבאהרן תרגם במתכוון "מית", לציין שמותו בא בסיבת מי מריבה ולא הגיע זמנו למות. מטעם זה גם במשה לא נאמר לשון גויעה. לתרגום החריג "הן גוענו אבדנו כלנו אבדנו" (במדבר יז, כז) "הא מננא קטילת חרבא" וכו', עיין שם.

אתנגיד – מיתה ללא ייסורים

ב. בביאור אתנגיד כתב רמב"ן שהוא עלפון, כלומר מיתה שאין אדם חש בה: ויראה שמלת גויעה אצלם "חמק בשורו והוא עמד על רגליו". וכן דעת אונקלוס שתרגם בכאן ואתנגיד, והוא העילוף, כלשון "אתנגיד ואתפח" (סנהדרין לט א), "יכול ישלם חמשה נגידים". ונאמר כן במבול, כמו שאמר (לעיל ז כג), וימח את כל היקום. ונאמר ויגוע וימת, כגבר יחלש וימות, והיא מיתה בצדיקים.

והוסיפו מפרשי אונקלוס שמכיוון שפועל "נגד" הארמי משמעו "משך" כגון "משכו וקחו לְכֶם" (שמות יב כא) "אֲתַנְגִּידוּ וְסִבּוּ לְכוֹן", בחר המתרגם בלשון "אֲתַנְגִּיד" לציין שנשמות הצדיקים נמשכות למעלה¹⁶.

מלים הגזרות מאֲתַנְגִּיד

ג. רד"ק ("שרשים", נגד) פירש את הפסוק "נְגִיד חֶסֶר תְּבוּנוֹת וְרַב מַעֲשָׂקוֹת שֵׁנָא בְּצַע יֵאָרִיךְ יָמִים" (משלי כח טז) על פי ת"א:

אדוני אבי ז"ל פירשו מלשון תרגום בשני ענינים: "משכו" (שמות יב כא) תרגומו "נגידו", כלומר יִפְנֵךְ מן העולם מי שהוא רב מעשקות, אך שונא בצע יאריך ימים. ויותר טוב מזה מלשון "ויגוע" – "ואיתנגיד". כלומר ימות קודם זמנו. ועל פי התרגום נתבאר לרש"י לשון הברייתא "יכול גנב שור שוה מנה ישלם תחתיו נגידין?" וברש"י: "נגידים – גיעים כדמתרגמין ויגוע ואיתנגיד, כלומר כחושין וקרובין למות".

תָּן לְחֶכֶם וְיִחַפְּם-עוֹד

אנא שלחו את הערותיכם!

הכתובת למשלוח: eliyahule@gmail.com

הערות מתקבלות גם באנגלית.

הודעה מאתר "לדעת" כאן תוכלו להוריד גליונות פרשת השבוע מדי שבוע (גם גליונו מופיע שם):

<http://www.ladaat.info/gilyonot.aspx>

מאמרנו מופיע **ונשמר** באוצר החכמה בפורום דקדוק ומסורה

<http://forum.otzar.org/forums/viewtopic.php?f=45>

מאמרנו מופיע **ונשמר** באתר דרשו <http://www.dirshu.co.il/?p=140390>

אם אתה מתעניין

בהבטים הלשוניים של התורה

(לשון המקרא, המשנה, התלמוד וכו')

אתה מוזמן להרשם (בחנם)

לקבלת דוא"ל בעושיאים לשוניים

בכתובת: info@maanelashon.org

☺ בוא להחכים את עצמך ואת שאר המכתבים ☺